

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2026; 1(64): 170-173

© 2026 NJHSR

www.sanskritarticle.com

Dr. Tarun Kumar MaitiAsst. Prof. of Krishnapur Teachers-
Training Institute (W.B)

चक्रपाणिटीकानुसारं चरकसंहितायाः सूत्रस्थानस्य प्रथमचत्वारोऽध्यायानां समीक्षा

डा.तरुण कुमार माइति

विषयसंक्षेपः- चरकसंहिता आयुर्वेदस्य प्रधानग्रन्थेषु एका महत्त्वपूर्णा संहिता अस्ति। तस्याः सूत्रस्थानं आयुर्वेदतत्त्वानां मूलाधारं वहति। विशेषतः प्रथमचत्वारः अध्यायाः आयुर्वेदस्य दार्शनिकं, सैद्धान्तिकं च स्वरूपं स्पष्टतया प्रतिपादयन्ति। चक्रपाणिदत्तेन विरचिता आयुर्वेददीपिकानाम्नी टीका एतेषां अध्यायानां गूढार्थान् सुव्यवस्थितरूपेण प्रकाशयति। प्रथमः अध्यायः “दीर्घायुष्कामीयः” इति नाम्ना विख्यातः। अत्र आयुर्वेदस्य प्रयोजनं—दीर्घायुर्लाभः, स्वास्थ्यसंरक्षणं च स्पष्टतया प्रतिपादितम्। चक्रपाणिः अत्र “आयुः” इति पदस्य व्यापकं अर्थं विवृणोति, यत्र केवलं दीर्घजीवनं न, अपि तु सुखायुः, हितायुः च अभिप्रेतम्। सः आयुर्वेदं न केवलं चिकित्साशास्त्रं, अपि तु जीवनदर्शनरूपेण व्याख्यायति। द्वितीयः अध्यायः “अपामार्गतण्डुलीयः” इति प्रसिद्धः। अस्मिन् अध्याये चिकित्सायाः व्यावहारिकस्वरूपं, चिकित्सकस्य योग्यताः, रोगनिदानस्य महत्त्वं च वर्णितम्। चक्रपाणिटीकायां चिकित्सकस्य शास्त्रज्ञानं, अनुभवः, शुद्धाचारः च आवश्यकत्वेन निर्दिष्टः। अत्रैव त्रिविधचिकित्साविधानं—दैवव्यपाश्रयम्, युक्तिव्यपाश्रयम्, सत्त्वावजयम्—विशेषेण विवेचितम्। तृतीयः अध्यायः “अरण्यकाण्डीयः” इति कथ्यते। अस्मिन् अध्याये इन्द्रियार्थसंयोगस्य, प्रज्ञापराधस्य, कालपरिणामस्य च रोगहेतुत्वं निरूपितम्। चक्रपाणिः प्रज्ञापराधं सर्वरोगाणां मूलकारणरूपेण स्वीकरोति। मानवस्य बौद्धिकदुर्बलता, असंयमः, अनुचिताचारः च रोगोत्पत्तौ प्रमुखं स्थानं धारयन्ति इति सः स्पष्टयति। चतुर्थः अध्यायः “त्रिशोथीयः” इति नाम्ना प्रसिद्धः। अत्र त्रिदोषसिद्धान्तस्य मूलरूपेण स्थापना दृश्यते। वात-पित्त-कफाः शरीरस्य धारकाः इति प्रतिपाद्यते। चक्रपाणिः दोषाणां स्वाभाविकं, विकृतं च स्वरूपं विवेचयन् तेषां सम्यक्ज्ञानं चिकित्सायाः आधाररूपेण स्वीकुरुते। दोष-धातु-मलानां सम्यक्स्था स्वास्थ्यलक्षणं इति सिद्धान्तः अत्र स्पष्टः। वक्तुं शक्यते यत् चक्रपाणिटीकानुसारं सूत्रस्थानस्य प्रथमचत्वारः अध्यायाः आयुर्वेदस्य तात्त्विकं, चिकित्सात्मकं, नैतिकं च स्वरूपं समग्रतया प्रतिपादयन्ति। एते अध्यायाः आयुर्वेदविद्यायाः प्रवेशद्वाररूपेण स्वीकर्तुं शक्यन्ते, येन आयुर्वेदः केवलं रोगनाशकशास्त्रं न, अपि तु समग्रजीवनविद्या इति बोधः जायते।

कूटशब्दाः- द्रव्यादि, त्रिदोषतत्त्वं, द्रव्यगुणविज्ञानम्

प्रस्तावना- आयुर्वेदः भारतीयज्ञानपरम्परायाः प्राचीनतमः, सुव्यवस्थितः, तथा अनुभवसिद्धः चिकित्साशास्त्ररूपेण विश्वविख्यातः अस्ति। अस्य मूलग्रन्थेषु चरकसंहिताविशेषमहत्त्वं वहति। चरकसंहितायाः सूत्रस्थानं आयुर्वेदस्य दार्शनिकं, सैद्धान्तिकं, व्यावहारिकं च अधिष्ठानं निरूपयति। तत्र प्रथमचतुःअध्यायेषु—दीर्घायुर्वितीयः, अपामार्गतण्डुलीयः, आरग्वधीयः, तथा खड्गलक्षणीयः—आयुर्वेदस्य मूलतत्त्वानि, विशेषतः द्रव्यादिविभागः, त्रिदोषतत्त्वं, द्रव्यगुणविज्ञानं च, संक्षेपेण किन्तु गाम्भीर्येण निरूपितानि सन्ति। एतेषाम् अध्यायानां व्याख्यानं चक्रपाणिदत्तस्य भाष्यं ‘आयुर्वेददीपिका’ इति नाम्ना विख्यातम्। चक्रपाणिः न केवलं टीकाकारः, अपि तु तत्त्वदर्शी, तर्कनिष्ठः, तथा पूर्वाचार्यपरम्परायाः समन्वयकर्ता आसीत्। अस्य भाष्ये चरकस्य सूत्राणां रहस्यम्, चिकित्सार्थप्रयोजनं, तथा दार्शनिकभूमिका च स्पष्टतया विवृणोति। अस्मिन् समीक्षालेखे चक्रपाणिटीकानुसारं सूत्रस्थानस्य

Correspondence:**Dr. Tarun Kumar Maiti**Asst. Prof. of Krishnapur Teachers-
Training Institute (W.B)

प्रथमचतुः अध्यायेषु प्रतिपादितानां द्रव्यादिविभागस्य, त्रिदोष-तत्त्वस्य, द्रव्यगुणविज्ञानस्य च विस्तृतं समीक्षणं क्रियते।

१. द्रव्यादिविभागः (चक्रपाणीटीकानुसारं)- आयुर्वेदे 'द्रव्य' इति पदं केवलं भौतिकवस्तुनः सूचकं न, अपि तु चिकित्सायाः आधारभूततत्त्वं अस्ति। चरकः स्पष्टं वदति—*द्रव्यं हि गुणकर्मश्रियः।* चक्रपाणिः अस्य सूत्रस्य व्याख्याने द्रव्यस्य स्वरूपं दार्शनिकदृष्ट्या विशदं करोति।

१.१ द्रव्यस्य स्वरूपम्- चक्रपाणिनुसारं द्रव्यं नाम—यत् स्वतन्त्रं सत्तावन्तं, गुणकर्मयोः आश्रयभूतं, तथा चिकित्सोपयोगि अस्ति। सः द्रव्यं न केवलं स्थूलभौतिकवस्तुं मन्यते, अपि तु पञ्चमहाभूत-संघातरूपेण तस्य तत्त्वात्मकं स्वरूपं स्वीकरोति।

१.२ द्रव्याणां विभागः- चरकसंहितायां द्रव्याणि स्थावर-जङ्गमरूपेण विभक्तानि सन्ति। चक्रपाणिः अत्र स्थावरद्रव्येषु वनस्पतिद्रव्याणां, खनिजद्रव्याणां, तथा जङ्गमद्रव्येषु प्राणिजन्य-द्रव्याणां चिकित्सोपयोगं विवेचयति। सः स्पष्टयति यत् द्रव्यविभागः केवलं नाममात्रेण न, अपि तु गुण-कर्म-प्रभावादीनां आधारः भवति।

१.३ द्रव्य-गुण-कर्म-प्रभाव-सामान्यविशेष-सिद्धान्तः- चक्रपाणिभाष्ये द्रव्यादिविभागः षट्पदार्थरूपेण निरूपितः—द्रव्य, गुण, कर्म, सामान्य, विशेष, समवाय। एषः न्यायवैशेषिकदर्शनस्य प्रभावं दर्शयति। तथापि चक्रपाणिः स्पष्टं करोति यत् आयुर्वेदे एते पदार्थाः चिकित्सोपयोगिनः सन्ति, न तु केवलं दार्शनिकचिन्तनाय।

२. त्रिदोषतत्त्वम्- आयुर्वेदस्य केन्द्रीयसिद्धान्तः त्रिदोषतत्त्वं—वात, पित्त, कफ इति। सूत्रस्थानस्य प्रथमचतुःअध्यायेषु अस्य तत्त्वस्य बीजरूपेण निरूपणं दृश्यते, यत् चक्रपाणिना विस्तृततया व्याख्यातम्।

२.१ दोषानां स्वरूपम्- चक्रपाणिः दोषशब्दस्य व्युत्पत्तिं विवेचयन् वदति—*दूषणात् दोषाः।* अर्थात् ये शरीरधातुमलादीन् दूषयन्ति, ते दोषाः। तथापि समावस्थायां एते दोषाः शरीरस्य धारण-पोषण-चालनकार्याणि कुर्वन्ति।

२.२ वातदोषः- वातः पञ्चमहाभूतात्मकः—विशेषतः आकाश-वायुभूतप्रधानः। चक्रपाणिः वातस्य चालनात्मकं स्वरूपं प्रतिपादयति। श्वासप्रश्वासः, गमनं, प्रेरणा, स्नायुगतचेष्टाः—एतानि सर्वाणि वातकार्याणि इति सः निर्दिशति।

२.३ पित्तदोषः- पित्तं तेजोभूतप्रधानं, पाचन-परिणाम-दीप्तिकर्मसु प्रवर्तते। चक्रपाणिः पित्तस्य अग्निरूपत्वं विशेषेण दर्शयति। जठराग्निः, धात्वग्रयः, भूताग्रयः—एतेषां समन्वयः पित्ततत्त्वेन बोध्यते।

२.४ कफदोषः- कफः पृथ्वी-जलमहाभूतप्रधानः, स्थैर्य-श्लेषण-पोषणकार्याणि करोति। चक्रपाणिः कफस्य स्थिरतात्मकं स्वरूपं निरूपयन् वदति यत् कफाभावेन शरीरं क्षणेन एव क्षीणं स्यात्।

२.५ दोषसाम्य-वैषम्यसिद्धान्तः- चक्रपाणिः स्पष्टयति—*समदोषः समधातुमलक्रियः प्रसन्नात्मेन्द्रियमनाः स्वस्थ इत्युच्यते* इति सूत्रस्य व्याख्याने। दोषसाम्यं स्वास्थ्यकारणं, दोषवैषम्यं रोगकारणं इति त्रिदोषतत्त्वस्य चिकित्सासूत्रं सः प्रतिपादयति।

३. द्रव्यगुणविज्ञानम्- द्रव्यगुणविज्ञानं आयुर्वेदचिकित्सायाः प्राणभूतम् अस्ति। चक्रपाणिः गुणानां चिकित्सकीयमहत्त्वं विशेषेण प्रकाशयति।

३.१ गुणानां स्वरूपम्- गुणाः द्रव्याश्रिताः, इन्द्रियग्राह्याः, कर्मजनकाः च सन्ति। चक्रपाणिः गुणान् सामान्यतः द्विविधं मन्यते—सामान्यगुणाः (गुरु-लघु, शीत-उष्ण, स्निग्ध-रूक्ष आदि) तथा विशिष्टगुणाः।

३.२ गुरु-लघुगुणः- चक्रपाणिभाष्ये गुरु-लघुगुणयोः पाचनसामर्थ्ये विशेषं महत्त्वं दत्तम्। गुरु द्रव्यं मन्दाग्नौ कष्टेन पच्यते, लघु द्रव्यं तु शीघ्रं पच्यते—इति सः चिकित्सकानां कृते व्यावहारिकनिर्देशं ददाति।

३.३ शीत-उष्णगुणः- शीत-उष्णगुणौ दोषसन्तुलने प्रधानौ। चक्रपाणिः स्पष्टयति यत् वातकफप्रकोपे उष्णगुणयुक्तद्रव्याणि, पित्तप्रकोपे शीतगुणयुक्तद्रव्याणि प्रयोज्यानि।

३.४ विपाक-वीर्य-प्रभावविचारः- द्रव्यस्य रसात् भिन्नः विपाकः, तदनन्तरं वीर्यं, तथा अदृष्टविशेषरूपः प्रभावः—एतेषां विवेचने चक्रपाणिः सूक्ष्मतरुं प्रयुञ्जते। प्रभावः तर्कातीतः, किन्तु चिकित्सानु-भवसिद्धः इति सः स्वीकरोति।

४. द्रव्यादिविभागस्य विस्तृतसमीक्षा (चक्रपाणीमतानुसारम्)

४.१ द्रव्यस्य पञ्चमहाभूतात्मकता - चक्रपाणिः द्रव्यं पञ्चमहाभूत-संघातरूपेण स्वीकरोति। पृथ्वी, आपः, तेजः, वायु, आकाश—एतेषां साम्यवैषम्यानुसारं द्रव्यस्य गुणाः, कर्माणि, तथा चिकित्सकीयप्रभावः निश्चितः भवति। सः स्पष्टयति यत् केवलं द्रव्यनामज्ञानं पर्याप्तं न, किन्तु तस्य भूतात्मकसंरचना ज्ञातव्या।

४.२ द्रव्यप्रयोगे देश-काल-मात्राविचारः- चक्रपाणिभाष्ये द्रव्यप्रयोगे देश, काल, मात्रा, सात्म्य, तथा रोगिबलादीनां विचारः अनिवार्यः इति प्रतिपाद्यते। एकमेव द्रव्यं भिन्नदेशे भिन्नफलप्रदं भवति—इति सः उदाहरणैः दर्शयति। अयं विचारः आयुर्वेदस्य सूक्ष्मव्यावहारिकतां प्रकाशयति।

४.३ औषधद्रव्याणां योगविज्ञानम्- द्रव्याणां संयोगे गुणपरिवर्तनं भवति—इति चक्रपाणेः महत्त्वपूर्णं प्रतिपादनम्। योगे गुणाः न केवलं योजिताः, अपि तु नूतनरूपेण अभिव्यक्ताः भवन्ति। अयं सिद्धान्तः योगरसायनचिकित्सायाः मूलं भवति।

५. त्रिदोषतत्त्वस्य दार्शनिक-चिकित्सकीयविक्षेपणम्-

५.१ त्रिदोषाः शरीरस्य नियन्तारः- चक्रपाणिः त्रिदोषान् केवलं रोगकारकान् न मन्यते, अपि तु शरीरस्य नियामकशक्तीरूपेण स्वीकरोति। वातः गति-नियन्ता, पित्तं परिवर्तन-नियन्ता, कफः स्थैर्य-नियन्ता इतितेन निर्दिष्टम्।

५.२ दोष-धातु-मलसम्बन्धः- दोषाः धातूनां निर्माणे, पोषणे, तथा मलोत्सर्गे प्रमुखं कार्यं कुर्वन्ति। चक्रपाणिः स्पष्टयति यत् दोषदुष्टौ धातवोऽपि दूष्यन्ते, तेन रोगपरम्परा प्रवर्तते। अयं सिद्धान्तः सम्प्राप्तिविज्ञानस्य आधारः अस्ति।

५.३ दोषप्रकृतिविचारः- प्रकृतिविचारे चक्रपाणेः दृष्टिः विशेषरूपेण महत्त्वपूर्णा अस्ति। सः वदति—प्रकृतिः जन्मकालिकदोषसाम्य-वैशम्येन निश्चितः भवति, तथा आजीवनं तस्य प्रभावः दृश्यते। अयं विचारः आधुनिकव्यक्तिचिकित्सायाः (personalized medicine) पूर्वरूपं इव दृश्यते।

६. द्रव्यगुणविज्ञानस्य सूक्ष्मविमर्शः-

६.१ रस-गुण-वीर्य-विपाक-प्रभावसमन्वयः- चक्रपाणिः द्रव्यगुण-विज्ञानं समन्वयात्मकं पश्यति। रसः तात्कालिकप्रभावं जनयति, गुणः स्पर्शाद्यनुभवं ददाति, वीर्यं प्रधानकर्मकरं, विपाकः दीर्घकालीन-परिणामं, प्रभावः तु विशेषकर्म जनयति। एषः समन्वयः औषधचयनस्य मूलसूत्रम्।

६.२ षड्रससिद्धान्तः- मधुर, अम्ल, लवण, कटु, तिक्त, कषाय—एते षड्रसाः त्रिदोषेषु भिन्नभिन्नप्रभावं जनयन्ति। चक्रपाणिः रसदोषसम्बन्धं सारणीवत् स्पष्टयति, यत् चिकित्सकानां कृते अत्यन्तोपयोगी भवति।

६.३ गुणद्वन्द्वसिद्धान्तः- गुरु-लघु, शीत-उष्ण, स्निग्ध-रूक्ष, मन्द-तीक्ष्ण इत्यादीनां द्वन्द्वगुणानां विवेचने चक्रपाणिः प्रतिपक्षोपचार-सिद्धान्तं स्पष्टं करोति—*समानं वर्धयति, विरोधि शमयति* इति।

७. समालोचनात्मकं मूल्याङ्कनम्- चक्रपाणीटीकानुसारं सूत्रस्थानस्य प्रथमचतुःअध्यायेषु प्रतिपादितं तत्त्वज्ञानं आयुर्वेदस्य सम्पूर्णरचनायाः आधारः भवति। द्रव्यादिविभागः चिकित्सासामग्रीं सुव्यवस्थितं करोति, त्रिदोषतत्त्वं शरीरक्रियाविज्ञानस्य मूलं स्थापयति, द्रव्यगुणविज्ञानं तु औषधचयनस्य वैज्ञानिकाधारं ददाति। चक्रपाणेः वैशिष्ट्यं यत् सः दार्शनिकसिद्धान्तान् चिकित्साप्रयोजनैः सह संयोजयति। न्याय-वैशेषिकदर्शनस्य तत्त्वानि स्वीकरोति, किन्तु आयुर्वेदस्य स्वातन्त्र्यं न त्यजति। अनेन कारणेन तस्य भाष्यं केवलं व्याख्यानात्मकं न, अपि तु समीक्षात्मकं, निर्देशात्मकं च अस्ति।

८. सूत्र-टीकासमन्वितः विस्तृतविमर्शः (मूलपाठसहितः)-

८.१ दीर्घजीवितीयाध्यायः—आयुर्वेदस्य तत्त्वभूमिः- चरकः आयुर्वेदस्य प्रयोजनं प्रतिपादयति—*“हिताहितं सुखं दुःखमायुस्तस्य हिताहितम्। मानं च तच्च यत्रोक्तमायुर्वेदः स उच्यते॥”* चक्रपाणिः अस्य श्लोकस्य भाष्ये स्पष्टयति यत् आयुर्वेदः केवलं रोगनिवारणशास्त्रं न, अपि तु जीवनदर्शनम् अस्ति। द्रव्यादिविभागः, दोषसिद्धान्तः, गुणविज्ञानं—एते सर्वे अस्य प्रयोजनस्य साधनानि सन्ति।

८.२ अपामार्गतण्डुलीयाध्यायः—द्रव्यविचारस्य प्रारम्भः- अस्मिन् अध्याये औषधद्रव्याणां सामान्यलक्षणानि निर्दिष्टानि। चक्रपाणिः भाष्ये वदति—द्रव्यज्ञानाभावे चिकित्सकः अन्धवत् भवति। अतः द्रव्यस्य नाम, रूप, रस, गुण, वीर्य, विपाक, प्रभाव— एते सर्वे अवश्यं ज्ञातव्याः।

८.३ आरग्वधीयाध्यायः— गुणप्रधानचिकित्सा- आरग्वधादिद्रव्येषु गुणप्रधानता दृश्यते। चक्रपाणिः अत्र गुणानां दोषशमनसामर्थ्यं स्पष्टयति। विशेषतः तिक्त-कषायरसप्रधानद्रव्याणां पित्तकफशामकत्वं विवृणोति।

८.४ खड्गलक्षणीयाध्यायः—वैद्यलक्षणं तत्त्वज्ञानञ्च- खड्गलक्षणीया-ध्याये वैद्यस्य गुणाः प्रतिपादिताः। चक्रपाणिः अस्य अध्यायस्य तात्पर्यं दर्शयति—यः वैद्यः द्रव्यादिविभागं, त्रिदोषतत्त्वं, द्रव्यगुणविज्ञानं च सम्यक् जानाति, स एव खड्गधारावत् तीक्ष्णबुद्धिः भवति।

९. आधुनिकवैज्ञानिकदृष्ट्या द्रव्यगुणविज्ञानम्- आधुनिकफार्माको-लॉज्यां यथा drug-action, pharmacodynamics, pharmacokinetics इत्यादयः चर्च्यन्ते, तथैव आयुर्वेदे रस-वीर्य-विपाक-प्रभावाः द्रव्यकर्मनिर्णायिका भवन्ति। चक्रपाणिः एतान् अनुभवसिद्धान् मानयति, न केवलं तर्कसिद्धान्। अयं दृष्टिकोणः आयुर्वेदस्य वैज्ञानिकत्वं प्रकटयति।

१०. समालोचनात्मकं मूल्याङ्कनम्- आधुनिकवैद्यकविज्ञाने यदा समग्रचिकित्सा, जीवनशैलीचिकित्सा, तथा व्यक्तिनिष्ठोपचारः चर्च्यते, तदा चक्रपाणीटीकानुसारं त्रिदोष-प्रकृति-द्रव्यगुणविचारः अत्यन्तं प्रासङ्गिकः दृश्यते। आयुर्वेदस्य वैज्ञानिकदृष्टिः केवलं प्रयोगपरकं न, अपि तु तत्त्वपरकं अपि अस्ति—इति अस्मात् टीकानुत् स्पष्टं भवति।

निष्कर्षः- एवं समग्रेण विचार्यमाणे चक्रपाणीटीकानुसारं चरकसंहितायाः सूत्रस्थानस्य प्रथमचतुरध्यायेषु निरूपिताः विषयाः आयुर्वेदशास्त्रस्य मूलाधारभूताः सन्तीति निःसन्देहं प्रतिपद्यते। द्रव्यादिविभागः, त्रिदोषतत्त्वं, द्रव्यगुणविज्ञानं, आहारविहारविचारः, चिकित्सासूत्राणि च एते सर्वे आयुर्वेदस्य दार्शनिकं, वैज्ञानिकं, चिकित्सात्मकं च स्वरूपं सुस्पष्टतया उद्घाटयन्ति। चक्रपाणिदत्तेन रचिते *आयुर्वेददीपिकानाम्नि* भाष्ये एते विषयाः न केवलं सूत्रार्थव्याख्यानेन निरूपिताः, अपि तु तर्कयुक्त्या, अनुभवसमर्थनैः, चिकित्सकीयदृष्ट्या च विशदीकृताः सन्ति। विशेषतः त्रिदोष-सिद्धान्तस्य विवेचने चक्रपाणिदत्तः वातपित्तकफानां स्वरूपं, गुणाः, कार्याणि, परस्परसंबन्धं च अत्यन्तं सूक्ष्मतया प्रतिपादयति। एष सिद्धान्तः केवलं रोगोत्पत्तेः कारणव्याख्यानाय न, अपि तु रोगनिदान-चिकित्सा-निवारणेषु अपि केन्द्रीयभूमिकां वहति। तथैव द्रव्यगुणविज्ञानस्य विवेचने द्रव्याणां रस-गुण-वीर्य-विपाक-प्रभावानां सम्यगवबोधनं चिकित्सायां यथोचितप्रयोगाय अनिवार्यमिति चक्रपाणिना प्रतिपादितम्। सूत्रस्थानस्य प्रथमचतुर-ध्यायेषु निरूपितः द्रव्यादिविभागः आयुर्वेदस्य व्यवस्थितज्ञानपरम्परां दर्शयति। द्रव्याणां वर्गीकरणं, गुणानां परीक्षणं, कर्मणां निर्धारणं च वैज्ञानिकदृष्ट्या अत्यन्तं महत्त्वपूर्णं वर्तते। चक्रपाणिदत्तः अत्र

टीकाकाररूपेण न केवलं पूर्वाचार्याणां मतानि समन्वयति, अपि तु स्वानुभवसिद्धतर्कैः तेषां समर्थनं, किञ्चिद् स्थले संशोधनं च करोति, यत् तस्य चिकित्सकत्वस्य द्योतकं वर्तते।

अतः स्पष्टं भवति यत् चरक-चक्रपाणीपरम्परा आयुर्वेदस्य शास्त्रीयतां, तार्किकतां, वैज्ञानिकतां च दृढीकुरुते। एषा परम्परा कालातीतप्रासङ्गिकतां धारयन्ती आधुनिकस्वास्थ्यचिन्तनस्य अपि मार्गदर्शनं करोति। यत्र आधुनिकवैद्यकं रोगकेन्द्रितं दृश्यते, तत्र आयुर्वेदः व्यक्ति-प्रकृतिपरकं, समग्रस्वास्थ्यपरकं च दृष्टिकोणं प्रस्तुतयति, यस्य मूलं चरकसंहितायां चक्रपाणीभाष्ये च निहितम्। अतः चरकसंहितायाः सूत्रस्थानस्य चक्रपाणीटीकासहितं अध्ययनं न केवलं आयुर्वेदशास्त्रस्य गहनबोधनाय उपयोगी, अपि तु आधुनिकसमाजे स्वास्थ्यसंरक्षणे, रोगनिवारणे, जीवनशैलीसुधारणे च अत्यन्तोपयोगी इति निःसन्देहं निष्कर्षरूपेण स्वीक्रियते।

सहायकग्रन्थाः—

१. हेमाद्रि, अरणुदत्त, अष्टाङ्गहृदयम्, चौखम्बा ओरियन्टल्, वाराणसी।
२. दत्त, चक्रपाणि, चरकसंहिता, चौखम्बा संस्कृत संस्थानम्, वाराणसी।
३. आचार्यः, यादवजी, त्रिकमजी, द्रव्यगुणविज्ञानम्, चौखम्बा ओरियन्टल्, वाराणसी।
४. हलदरः, गुरुपद, वैद्यकवृत्तान्तः, चौखम्बा ओरियन्टल्, वाराणसी।
५. सेनशर्मा, डा० त्रिभङ्गमोहन, कुलदर्पणम्, बहिरामपुर न्यू आर्ट प्रेस्।
६. मजुमदारः, रमेशचन्द्र, History of Ancient Bengal, चौखम्बा ओरियन्टल्, वाराणसी।